

הארץ, ספרים, 4.10.2000, עמ' 6

למי עלה השחר ומתי

בעלות השחר

מדרכי זלקין. הוצאת מאגנס, 352 עמ', 86.60 שקלים

זהר שביט

"עלות השחר" מגולל באופן מחדש ומקורי את סיפורה של תנ"ך עת ההשכלה במזרח אירופה, ומעורר שאלות מסקרנות רבות לגבי היקפה, תפוצתה וגיבוריה.

בשביל רבים מאתנו, תנועת ההשכלה אינה אלא שמות של רחובות או מוסדות ציבור בתל אביב: מאפו, פיון, סמולנסקי, צייטלין, לילינבלום. בילדותי זכתה גם "אהבת ציון" למאפו להיות מונצחת בשם של רחוב, אבל מאוחר יותר הוחלף שמו לרחוב פנקס. לעומת זאת, שפר גורלם של רחובות ברומה ובמזרח של תל אביב, כמו רחוב השחר ושרדות ההשכ"ל, והם נקבעו באופן כזה בזיכרון הלאומי.

ההנצחה הרבה יחסית שזכתה לה תקופת ההשכלה מקורה, אולי, במקום שתפסה כפרק מקדים לציונות. האידאולוגיה הציונית הרבתה לתאר אותה, באופן חריממדי למדי, כתנועה של מהפכה חברתית שיצרה את היהודי החדש. אל הדימוי החריממדי של התנועה נוספה גם היצירה הספרותית של התקופה, שלא אחת נתפסה כמשמימה, ושני אלה גם יחד היו אחראים לראיית התקופה ה"משעממת" ביותר בהיסטוריה היהודית. אבל כל מי שעוסק בחקר ההיסטוריה המודרנית של היהדות יודע עד כמה היתה תקופת ההשכלה תקופה מרתקת, אולי המרתקת ביותר בהיסטוריה היהודית המודרנית.

וזהי תקופה רבת סתירות ותהליכים, שלא אחת התפתחו בכיוונים שונים לחלוטין מאלה שיוזמי התנועה התכוונו להם. לא היתה זו רק התקופה שבה חלו השינויים המהפכניים ביותר ברמות של היהודי, ושבה נוצר כתופעה סוציורבתנית היהודי המודרני החדש (וזה שסלל את הדרך לתחייה הלאומית), אלא גם תנועה שהובילה להתפתחותן של נוסחאות שונות של יהדות מודרנית, כמו גם להתבוללות ולטמיעה. חלק מן הוויכוחים האידאולוגיים שעוררה בשעתה נותרו בעינם עד היום, וחלק ניכר מהפרוגרמות שלה זכו להתגשם לא באירופה או בארץ ישראל, אלא בארצות הברית.

למרות היותה תקופה מכוננת בתולדותיה של היהדות המודרנית, מחקר תנועת ההשכלה הוא נחלת חוג קטן של חוקרים, אולי גם בשל המיומנויות הלשוניות והטקסטואליות התובעניות הכרוכות בו. ואפילו

קרנות ביותר ביחס לתקופת ההשכלה נוגעת להיקפה ולתפוצתה. האם מדובר בקבוצה קטנה של בני המעמד הגבוה שההשכלה לא היתה בעבר רם אלא תחנה בדרך להתבוללות גמורה, או שמא מדובר במעגלים רחבים בהרבה ובמכלול תופעות של התמשכות שעברו על החברה היהודית בפרויקט של מודרניזציה? פרויקט זה החל כבר באמצע המאה ה-18 בגרמניה והתפשט ממנה, תחילה למרחב הגרמני כולו ולאחר מכן למזרח אירופה והיה כרוך בשינוי של אורחות החיים בתחומים רבים, ובלשונו של גוטלובר במכתבו אל ש"י פין: "מעמדם, דרך פרנסתם, תהלוכותם את אלהים ואדם, מדרגת השכלתם, רעותיהם, מדותיהם ועניין חבריהם. לא לבר המפורסמים שבהם כי אם אלה היושבים בבתי מדרשות תחת תנור וכיריים ומהם תצא תורה".

זלקין מציג את ממדיה של תנועת ההשכלה ברוסיה ובוחר אותה בהקשריה הרחבים, הרבה מעבר לשאלות הנוגעות ליצירה העיונית והאינטלקטואלית של חוג משכילי צר. הוא מבקש לברוק מי היו המשכילים, היכן ישבו, מה למדו, איזה ספרים קראו, עד כמה חיו בשני עולמות – המשיכילי והמסורתי, באיזו מידה היו מעורבים אקטיוויים בהפצת ההשכלה ובאיזו מידה הסתירו את נטיותיהם המשכיליות, באילו שפות שלטו, עד כמה חדרה ההשכלה אל תוך ביתם וקבעה את התנהגותם הן בספירה החיצונית והן בספירה הביתית, באורחות חייהם, הבחירה במקצוע, חינוך הילדים, הרכב הספרייה הביתית והרכב ארגון הספרים הפרטי. בתוך כך מציג הספר גם מפה גיאוגרפית ומפה דמוגרפית מיוחדות במינן של ההשכלה ברוסיה, המתבססות שתיהן גם יחד על חומר ארכיוני עשיר, שבחלקו כאמור זוכה בספר לתיעוד ראשון.

"נלחמתי עם יצרי אך סוף סוף לא יכולתי להתגבר וקניתי את הספר. כשהכל הלכו לישון והייתי בטוח שאיש לא ייכנס לחדרי עד הבקר הוצאתי את הספר וקראתי בו כל הלילה עד שגמרתי, וכשבא המשרת בבוקר והסיק את התנור השלכתי את הספר אל התנור"

שתי האנקדוטות הבאות המובאות בספר ממחישות את הרמה של

במחיר ספר אחד יוכל לכלכל נפשות ביתם שבועיים" (משה זיפרט, "מח"ס סורי העת", הכרמל, כ"ג בשבט, תרכ"ו) – והמחסור בספריות ציבוריות יצרו מאבק של ממש על הספרים. קוראי הספר השתמשו לעתים קרובות בספריות ציבוריות, שעל מרפיהן נמצאו מעט ספרים בעברית. בשנת 1880 היו בספרייה במינסק, לדוגמה, 1,866 ספרים: 750 בגרמנית, 530 בפולנית, 240 בצרפתית, 240 ברוסית ורק 130 ספרים בעברית. מבחר הספרים לא תמיד סייע למשכיל צמא הדעת. למשל, ברשימת הספרים בעברית שנתרמו לספריות באודסה ובגרודנה נמצאו אמנם "הריסות טרויה" למי לבנון ו"גלות ספר" למי בלינסון, אך רובם של הספרים היו ספרי קודש ופרשנות.

וכך, למרות מקומו המרכזי של הספר בעולמו של המשכיל היהודי במזרח אירופה והיותו השער אל ההשכלה, לא היתה הקריאה בספרי ההשכלה עניין מובן מאליו. לכך התווסף כמובן גם הקושי הלשוני. קוראים רבים לא שלטו בעברית, בוודאי לא ברמה שיכלה לאפשר להם לקרוא ספרות מודרנית וספרות יפה, וגם את השפות האחרות שהספרים נכתבו בהן (גרמנית, צרפתית, רוסית ופולנית) נאלצו ללמוד מן ההתחלה.

מדובר איפוא בתמורה חברתית ותרבותית יזומה ו"ספונטנית" כאחת, שעל פי תיאורו של זלקין היו שותפים לה, נוסף על קבוצה קטנה של יהודים, בחלקם קנאים לרבר ההשכלה, גם יהודים מתונים נרחבים בהרבה, שתרמו תרומה אשר קשה להפריז בחשיבותה להפצת ההשכלה ולמימוש הפרויקט של יצירת יהודי חדש. מן התיאור של זלקין ברור גם שפרויקט זה לא היה בא לכלל מימוש אלמלא שיתוף הפעולה של השלטונות, שלטוב ולרע פעלו משיקוליהם שלהם כדי להפוך את ההשכלה לפרויקט של הצלחה. זלקין מנתח את המעורבות הרבה של שלטון הצאר והתפקיד שמילא בהפצת ההשכלה, ובמימושם של פרויקטים משכיליים רבים.

עם זאת אי אפשר שלא לשאול מה היה התוכן הקונקרטי של הנטייה המשכילית של חלק ניכר ממי שהשתייכו למעגלים הרחבים של ההשכ"ל. הרי אין דומה מי שקרא את "מחקרי לשון" לשלמה לוינזון למי שקרא את "מסתרי פאריס" של איז'ן סי בתרגומו של קלמן שולמן או "איי הים" לאייזיק מאיר דיק. אבל דווקא שני האחרונים, ממיטב הספרות הפופולרית, הם שזכו לתפוצה רבה של שלושת אלפים וארבעת אלפים עותקים ולמהדורות רבות – מאפו ושולמן היו רבי מכר של ממש, שראו אור ביר תר מעשרים מהדורות, ואילו ספרו של לוינזון נמכר ב-1,000 עותקים, ו"אהבת דוד ומיכל" ליהודה לייב גורדון נמכר ב-650 עותקים.

מספרו של זלקין ניתן ללמוד שתהליך ההתמשכות של רוב היהודים במזרח אירופה היה תהליך אטי, שבו החלה הספרות העברית למלא בעבור חלק ניכר מן הקהל את הפונקציה שמורה לכו מילאה רשורליו ספרות בניי

בסופרם של התייחסויות כמעט לשלל דמויות המשנה שלה, ההשכלה ברוסיה. למעשה, רוב רובן של הנפשות שפעלו בתקופת ההשכלה, או שהיו שותפות בדרך זו או אחרת לכינונה, כלל לא זכו לתיאור ולתיאור.

ספרו של מרדכי זלקין, הרוץ במעגלים הרבים של ההשכלה, פותח פתח רחב להבנת התנועה כתנועה חברתית גם בשל השאלות החדשות שהוא שואל וגם בגלל החומר הארכיוני העשיר והרב שעליו הוא מתבסס. הכור נה בעיקר לאוספים הנמצאים בארכיון הלאומי בליטא, אוספים שעולה מהם תמונה מרתקת של בתי הספר, עבודת הצנוורה, עיתון "המגיד" ואר ניברסיטת וילנה. ממצאים אלה נתמכים במסמכים המצויים בארכיונים מוכרים יותר כמו ארכיון יו"א בניו-יורק, או הארכיון של בית הספרים הלאומי והארכיון הציוני (אוסף ישראל קליוזנר), שלמרות נגישותם לקה"ל לתחומים, גם הם מסמכים מתוכם שזכו בספר הזה לפרסום ראשון, כמו לדוגמה רשימת ד"ר מקס ליליינטל, ששימש תחילה מנהל בית הספר המשכילי בקורלנר ואחר כך פעל להפצת ההשכלה בכל רחבי רוסיה.

ברשימה שהגיש ליליינטל לסרגיי אוברוב, שר ההשכלה הרוסי, לאחר סיום שערך ברחבי תחום המושב ב-1842, והיא מתפרסמת לראשונה במלואה באחד הנספחים בספר העשיר והמתועד הזה, מתוארות ידיעת השפות וההשכלה של כמה מהדמויות המרכזיות של התקופה בצד דמויות עלומות שם: "א" מאפו ידיעת שפות, עברית – טוב, רוסית, טוב, גרמנית טוב, צרפתית, טוב, שפה אחרת – לטינית, עיסוק נוכחי – לא מצוין, מקצועות, לא מצוין; צייטליץ – (אחרון) לומד בהמבורג; ש"י פין ידיעת שפות, עברית – טוב, רוסית, טוב, גרמנית טוב, צרפתית, חלקי, עיסוק נוכחי – לא מצוין, מקצועות, היסטוריה גיאוגרפיה; מ"א גינצבורג, ידיעת שפות, עברית – טוב, גרמנית טוב, עיסוק נוכחי – לא מצוין, מקצור עות, היסטוריה גיאוגרפיה".

האינפורמציה התמציתית הזאת מקפלת בתוכה במידה רבה את סיפור זה של תנועת ההשכלה ברוסיה. בצדן של דמויות ידועות כמו ש"י פין, מחבר "קריה נאמנה", או מ"א גינצבורג, מתרגמו של "גילוי אמריקה" ליוראים היינריך קאמפה, מופיעים שמות עלומים כמו קיסין או קייב, שאפילו שמם הפרטי לא נודע, על אף שידעת השפות שלהם היתה לא רעה בכלל, מה שעשוי אולי להעיד על מידה גבוהה יחסית של "משכיליות".

כמו הרשימה הזאת, גם ספרו של זלקין פורש תמונה מרתקת של ההשכלה כמזרח אירופה, כיצד היא חילחלה וחדרה למעגלים רחבים מאוד של יהודים בתחום המושב ושינתה את חייהם במידה רבה או מועטה. יהודים בערים גדולות ובעיירות נידחות הבינו באופן שונה את משמעותה של ההשכלה ועברו תהליכים שונים בדרך אליה. שהרי אחת השאלות המסי

ספרה של פרופ' זוהר שביט "עבר בלא צל" יצא לאור בהוצאת אוניקס-עם

בא לכפר מורגו אחד מרומנים, שהיה עובר מקום למקום. התחלתי לחפש בין ספריו אולי אמצא ביניהם דברים שאחפוץ לקנות, והנה פתאום אני רואה ביניהם את 'הצופה' של ערטור. נלחמתי עם יצרי אך סוף סוף לא יכולתי להתגבר וקניתי את הספר. כשהכל הלכו לישון והייתי בטוח שאיש לא ייכנס לחדרי עד הבקר הוצאתי את הספר וקראתי בו כל הלילה עד שגמרתיו, וכשבא המשרת בבוקר והסיק את התנור השלכתי את הספר אל התנור".

"אנכי לא הייתי בבית ויקח חותמי מסמך ברזל ויפתח בו את המנעול אשר על ארגזיו. ובפתחו אותו והנה – היה זוויעה הרים נפלו עליו ספרים קטנים ככף איש מלאו את הארגז ובתוכם שוכב למעצבה גם 'העיט הצבוע'... ועל יוצרו אמרו המושלים כי אב המון אפיקורסים הוא... ויורע הרבר הזה בבית המדרש ויחרדו כל המושעים כי איש ישר דרך והצנע לכת כמוני יקרא בספרים טמאים ופסולים... וכל יראי ה' יעצו את חותני להכביר עלי אכפו ולא לצני כי אתן ספר כריתות לבתו הרכה, למען אצא מאת פני העיר ולא ארבה בה כופרים".

האנקדוטה הראשונה, המובאת בכתביו של אשר צבי גינצבורג (אחד העם), חושפת את חיבוטי הנפש שליוו את הכניסה לפרדס ההשכלה: ההתלבטות, הכניעה לייצר, הקריאה בסתר, הלילה הלבן, והשיא הנורא – השלכת הספר ושריפתו. השנייה, שתוארה בזיכרונותיו של משה פרוז ופורסמה ב"המליץ", מתארת את הסיכון התרבותי והאיש הרב שהיה כרוך בהתמסרות. שתייה גם יחד מאפשרות לקרוא את בעלות השחר כספר המתאר את חיבוטי הנפש של המשכיל היהודי הצעיר ובונה את דיוקנו התרבותי.

הדיוקן התרבותי מתבסס על תיאור העולם הספרותי, האפשרי והריאלי, של היהודי במרחב הרוסי. דומה שלא היה מקור שזלקין לא בחן: ארכיונים על ספריות ביתיות וציבוריות, וזכרונות ומכתבים של בני התקופה, מאמרים ותיאורים בעיתונות התקופה. מכל אלה עולה תמונת העולם של המשכיל היהודי בכל הנוגע למלה הכתובה והאפשרות להגיע אליה, ומתברר עד כמה היתה קשה הדרך אל ההשכלה, לא רק בשל חיבוי טי הנפש שהיו כרוכים בכך, אלא גם מפני שחיבו תמורה כוללת במר כביים של הזהות האישית: הלבוש, מסלול החינוך, הבחירה במקצוע, ידיעת השפות. מתברר גם כי הדרך אל ההשכלה היתה לא אחת קשה, בשל חוסר הנגישות אל הרכיבים המשכיליים.

בעיקר נכון הדבר לגבי היהודים שגרו בעיירות קטנות ומרוחקות. ככל שהמרחק לעיר הגדולה או למרכז משכילי היה גדול יותר, הפכה חוסר הנגישות לקריטית יותר, בהעדרם של הסוכנים שבלעדיהם לא ניתן היה להפוך ליהודי משכילי: כראש ובראשונה ידיעת השפות ונדירות הספרים. מחירו הגבוה של הספר – "עוד רעה חולה ראיתי בקרב אחינו המשכילים כי בהוציאם לאור איזה ספר למורי יגדילו את מקחו עד אשר לא תשיג ידנו מקנותו... הנה המקח הרב עומד כשטן בעד הקונים הרלים אשר

או רומנים מעובדים, שהיו קרובים באופיים האגורה שציבור הקוראים הורגל לקרוא ביידיש. הרומנים שזכו לתפוצה רבה היו "אהבת ציון" או "מסתרי פאריס". מאפו התקנא בהצלחת "מסתרי פאריס" בעיבודו של שולמן וכתב על כך לאחיו: "... גם אנכי שמח בזאת, כי בסכלות עם לאיכונים נושע שולמאן. הן 2000 עקסעמפלארען מחלקו הראשון כבר נפוצו בישראל ויביאו לו 1000 ר"כ, ובכל אלה אין די כי מכל עבר ופאה ומאוהלי יעקב ידרשוהו: 'קח כסף מלא, רק הבה לנו 'מסתרי פאריס' מהר, והחשיה מעשיך וכלה פועלך ביתר החלקים, כי העם רעבים וצמאים לראות את אשר לא ראו אבותיהם ואבות אבותיהם במחזה' (רינור, 24, 1970). אך הוא עצמו כתב רומנים דומים ל"מסתרי פאריס", ולרומנים נוספים ששולמן עיבד לעברית. ההצלחה של הרומנים האלה מקורה אולי במעבר החלק יחסית מקריאה של ספרות פופולרית ביידיש לספרות פופולרית בעברית, פעילות שהיתה מוכרת כבר ליהודים המסורתיים ואיפשרה את קיומו של יהודי שמחליף רק חלק ממרכיבי זהותו, לא דווקא את אלה הבולטים ביותר כלפי חוץ – סוג של משכיל שהייתי מציעה לכנר תו המשכיל ה"חד" – שלא הסתכן מדי בחרמות ובגידופים.

בכל מקרה, אין ספק שקריאת הספרים מילאה תפקיד מרכזי בדרך אל ההשכלה, ואין ספק שיש עניין רב בתיוה המרכזית של זלקין, הקובעת שיש צורך להבחין בין המעגל המצומצם של יוצרי תנועת ההשכלה ומי שכתבו את הטקסטים החשובים שלה, בין המעגלים ההולכים ומתרחבים של צרכני ההשכלה. תיוה זו נתמכת בצורה משכנעת ביותר בעדויות של המחקר המובאות בספר.

אפשר לתהות אם אין ההגדרה הרחבה מאוד של המשכיל שנוקט זלקין מטשטשת את הגבולות בין משכילים ללא משכילים, וגם אם אינה מטשטשת את ההבחנה בין תקופות היסטוריות שונות. ייתכן שדווקא כדי לחדר את התיוה שלו היה כדאי יותר ליצור הבחנה בין שיאה של תקופת ההשכלה – תקופה שבה מושגי היסוד של ההשכלה קובעים את תפיסת העולם ואת אורחות החיים של קבוצה גדולה של יהודים, לבין מבשריה הראשונים, אותם בורדים שאימצו את ערכי ההשכלה והם אחד מעיר ושניים מכפר. ובמילים אחרות, היה כדאי אולי להבחין, בפרפרואה על שמו של הספר, בין השחר לבין ההשכלה עצמה. כמו כן היה כדאי לחשוב על הבחנה בין הפעילים, המגויסים למפעל – קבוצה קטנה יחסית של משכילים בהכרה – לבין הציבור הרחב יחסית של מי שהזדהו בדרגות שונות עם ערכי ההשכלה, אותם "משכילים רכים".

שאלות אלה ראויות לדיונים אקדמיים נוספים, ואין ספק שספרו של זלקין יאפשר את פתיחתם. "בעלות השחר", המרמז לשם השנתון של סמור לנסקין כשם שהוא מרמז לבשורה של ההשכלה, תורם תרומה חשובה וייחודית לחקר ההשכלה היהודית על מעגליה המשניים ברוסיה, ולראיית המעגלים האלה בהקשר היהודי הרחב, של מזרח אירופה וגם של מרכז אירופה ומערבה.